

*Ю. Р. Остроушко,
студентка I курсу магістратури історичного факультету,
Донецький національний університет*

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ І БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХХ СТ.): АНАЛІЗ ЗВІТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

Одним із наймасштабніших комплексів джерел з історії благодійності загалом виступає діловодна документація. Цей комплекс матеріалів набуває широкого розгалуження в період др. пол. ХVІІІ ст. після губернських реформ Катерини ІІ, що мали на меті посилення ролі дворянства в управлінні імперією. Для стосунків певних «властей і місць» встановлювалися певні види документів, залежно від положення установи в ієрархічних сходах. Створювалася ієрархія не лише установ, але і документів.

Історіографія питання представлена дослідженнями діяльності окремих опікунських закладів і товариств. У роботах О. Стога, Я. Ханикова, Г. Фролова, В. Гер'є, Є. Максимова наявні тенденції до з'ясування історичних реалій громадської благодійності в регіональному аспекті [1]. Окремо розглянуто благодійну діяльність Російської імперії І.С. Гребцовою та С.А. Накаєвою [2], висвітлено роль жінки у становленні державного піклування і громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії у першій половині ХІХ ст. Відзначимо й спільну монографію «Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце ХVІІІ – 60-е гг. ХІХ ст.» І. С. Гребцової та В. В. Гребцова [3]. Певні аспекти проблеми діяльності єврейських дитячих закладів Одеси висвітлені в кандидатській дисертації Ю.І. Гузенка [4].

Відповідно метою даної розвідки є вивчення основ діяльності відомств і комітетів у боротьбі з безпритульністю, їх внесок в опіку над різними категоріями дітей і підлітків на основі звітів благодійних товариств.

Джерельною базою дослідження є звітна документація благодійних товариств Півдня України зазначеного періоду.

Серед добродійних об'єднань Херсонської губернії найпомітніше місце посідали Херсонське і Миколаївське громадські благодійні товариства, Одеське жіноче благодійне об'єднання. В Херсонській губернії отримало широкого загалу «Одеське товариство для догляду немовлят і породіль», засноване у серпні 1864 р. 3 липня 1864 р. Головним завданням закладу був контроль над родинами, які брали на вигодовування дітей із дитячого притулку. Дітей віддавали лише тим, хто був здатний годувати груддю і мешкав у приміській зоні. Для кращого контролю за подальшою долею дітей комітет залучив місцеве духовенство, народних учителів та сільську владу. З 22 серпня 1864 р. до 1 серпня 1878 р., тобто протягом 14 років, до товариства було прийнято 910 немовлят [5, с. 209].

Значущим, в плані соціального захисту дітей, є історія існування Одеського єврейського сирітського товариства, який бере свій початок в 1868 р. як відділення для хлопчиків при Одеській Талмуд-Торі. 20 листопада 1868 р. єврейська громада отримала дозвіл Новоросійського генерал-губернатора П. Коцебу на відкриття сирітського будинку, який зазначав, що вважає можливим «дозво-

лить открытие просимой богадельни, относя содержание оной на сет могучих быть пожертвований» [6, с. 4]. Відділення було відкрито 9 травня 1868 р. в пожертвованому А. Бродським будинку і поступило до відомства комітету Талмуд-Тори під опікою Є. Соловейчика і Ю. Гессена [7, с. 4]. Статут сирітського відділення був затверджений (з деякими змінами) Міністерством внутрішніх справ 31 грудня 1879 р. [8, с. 6-7].

23 березня 1880 р. на першому засіданні Опікунської ради було вирішено прийняти в відання ради сирітське відділення при Талмуд-Торі з 45 вихованцями, недоторканим капіталом на суму 51 000 руб. відсотковими паперами, будинком на Олександрівському проспекті та 50 000 руб. готівкою, що були пожертвовані А. Бродським на спорудження самостійного сирітського притулку, придбати місце на вул. Базарній і розпочати будівництво сирітського закладу [9, с. 5-6].

Фінансова підтримка з боку населення та влади давала можливість Опікунській раді збільшувати кількість опікуваних дітей та покращувати якість їх життя. Так, на березень 1880 р. кількість сиріт у відділенні становила 45 хлопчиків; на грудень 1881 р. – 60 хлопчиків і 30 дівчаток; на січень 1891 р. – 162 вихованця (110 хлопчиків і 52 дівчинки); на 1 січня 1900 р. – 235 сиріт (183 хлопця і 52 дівчинки) [10, с. 56].

Історія Одеського єврейського сирітського будинку являє собою взірць традиційної дитячої установи для дітей-сиріт, в основу якого покладено активне залучення дитини до господарської діяльності, надання можливості отримати робочу професію.

Опіка сиротами була одним з напрямків діяльності Товариства допомоги бідним євреям м. Миколаєва [11, с. 5,8]. Вже у 1901-1902 рр. визначилися основні напрямки просвітницької діяльності, які зберігалися весь період існування Товариства. Був створений тимчасовий притулок бездомних дівчаток-сиріт, в якому на повному утриманні перебували 36 безпритульних дівчаток-сиріт. На потреби закладу був створений спеціальний фонд.

Протягом 1901 р. товариством було відкрито тимчасовий притулок для безпритульних дівчат-сиріт, з метою збільшення коштів влаштовано благодійну виставу 8 грудня 1901 р., яка принесла 529 крб. 85 коп. прибутку, та благодійний вечір у міському зібранні 3 лютого 1902 р. [12, с. 3].

Восени 1906 р. товариство відкрило пересувний шкільний музей, який почав обслуговувати безкоштовні єврейські школи, що отримували субсидії від товариства. Частина грошей на влаштування музею надав Санкт-Петербурзький комітет товариства поширення освіти поміж євреями у Росії [13, с. 2].

Подібний заклад існував і на території Криму. Заснований 1983 р., притулок для дівчат-сиріт значно розштрив свою діяльність. Кількість місць у закладі поступово збільшувалася, досягнувши 1908 р. кількості 70 [14, с. 9]. До того ж, у звітах Севастопольського товариства подано інформацію про вдале влаштування дівчат після випуску з притулку [15, с. 25].

В Одесі Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей, яке виникло у 1899 р., утримувало дитячу безплатну їдальню, денний притулок, інтернат та майстерню рукоділля для матерів [16, с. 9]. Товариство здійснювало допомогу не лише безпосередньо дітям-сиротам, а й батькам – у ви-

гляді надання роботи, позик. Найбідніші родини отримували вугілля, мацу. У ідальні годували від 130 до 280 дітей [17, с. 25].

За підрахунками дослідника Ю.І. Гузенка, зі збільшенням кількості мешканців міста Одеса, збільшувався відсоток євреїв [18, с. 388-390]. Паралельно зі збільшенням кількості єврейського населення, виникали й єврейські благодійні товариства. У 1863 р. розпочало свою діяльність об'єднання «Праця», яке мало свої майстерні та училище [19, с. 45]. Відповідно й метою даної установи було заохочення до занять ремісничою справою та надання сиротам із єврейських родин робочої професії.

Однією з перших форм добродійної діяльності німецьких громад Херсонської губернії стали «сирітські каси», покликані займатися соціальним захистом дітей-сиріт: вони оплачували навчання й виховання таких дітей, опікувались станом їхнього майна та ін. Кошти таких кас формувалися за рахунок членських внесків німецької громади кожної колонії, а також за рахунок певних добродійних акцій та добровільних пожертв членів громади [20, с. 30]. Усі питання добродійності знаходилися у віданні релігійних общин та їх керівників.

У 1880 р. в с. Грослібенталь на приватні пожертвування К. Фріша був заснований притулок для фізично неповноцінних дітей та притулок для сиріт.

В Ялті функціонувало подібне Товариство допомоги бідним татарам Південного берега Криму. У 1914 р. за його сприяння засноване у селищі Нікіта школу русько-татарської грамоти [21, с. 3–8]. Також відкрито професійну школу крою та шиття, народну читальню та безкоштовну їдальню для бідних дітей кримських татар [22, с. 3–8].

Не залишали без уваги нужденні верстви населення і грецькі благодійні організації. Так, Грецьке благодійне товариство в м. Ялта, яке очолював І.К. Попандопуло, сприяло розвитку освіти серед молодого покоління. Зокрема, було побудовано школа та міське училище, яким вдалося гідно пережити економічну кризу 1900-1903 рр. в Російській імперії та воєнні лихоліття початку століття завдяки щедрим пожертвуванням філантропів [23, с. 4].

Благодійні об'єднання Херсонської губернії конфесійного спрямування теж створювали притулки для сиріт, допомагали їм здобути освіту. Так, після кончини Е. Майє, за його заповітом, 15000 руб. з його капіталу були перераховані для завершення будівництва та утримання сирітського притулку при лютеранській кірсі.

У 1892 р. був заснований сирітський будинок в католицькій колонії Карлсрує Одеського повіту Херсонської губернії. Він призначався для виховання та освіти дітей до 14 років. У 1909 р. був заснований сирітський притулок в католицькій колонії Зельц Одеського повіту Херсонської губернії, колишній Кучурганський колоністських округ [24, с. 5].

Піклуватися про дітей із незаможних родин ставило за мету й Римокатолицьке благодійне товариство в Севастополі, яке розпочало свою діяльність 1909 р. Товариство підтримувало існування училища для дітей парафіян місцевого костюлу, а також збирало кошти для сплати за навчання дітей, які потребували цього найбільше (щомісячна плата за навчання становила 1 крб. 50 коп.) [25, с. 3–7].

Меноніти також заснували притулки для престарілих в с. Рюккенау (1895) і на території колишньої окружної кошари (1904), сирітський притулок в Гроссвейде. У Мунтау (1889), Вальдгеймі і Бурштині (1910) були відкриті приватні лікарні.

На жаль, наприкінці ХІХ ст. залишалося поширеним явище дитячої злочинності. Проблемою було те, що, відбувши покарання і не знайшовши заняття, малолітні правопорушники залишалися знову наодинці з власними проблемами. Така ситуація сприяла породженню нових злочинів. У 1886 р. відомий освітянин Я.Й. Альберт відкрив палітурну майстерню з метою надання роботи тим дітям, які виходили з в'язниці. Першочергово фінансування майстерні відбувалося за його власний кошт, проводилися різноманітні меценатські заходи. Так, 15 грудня 1886 р. було влаштовано спектакль, що приніс майстерні 703 крб. прибутку [26, с. 7]. Вже з 1887 р. поряд з палітурною майстернею працює притулок, що дозволяє утримувати не лише звільнених від ув'язнення дітей, а й звичайних безпритульних дітей [27, с. 10].

Ще одним закладом, де заохочували та навчали дітей ремісничій справі, став притулок міського Піклувальництва дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Залад розпочав свою діяльність у 1903 р. на околиці Севастополя. Першочергово до закладу було зараховано 26 хлопчиків, але до кінця 1916 р. кількість дітей зросла до 50 [28, с. 64–67]. Вихованці приділяли увагу фізичній підготовці, військовій вправності, застосовували навички з уроків фізики та хімії безпосередньо на практиці.

Одним із негативних наслідків бездоглядності стало пияцтво серед підростаючого покоління. У Миколаєві функціонував Особливий комітет піклування про народну тверезість. У 1906 р. при Миколаївському товаристві допомоги дітям нужденних робітників було відкрито безкоштовну школу-майстерню, на функціонування якої Комітет виділяв гроші. Зростала кількість учнів. Так, у 1914 р. в цій школі було вже 143 учні [29, с. 15]. Пізніше Комітет розширює сферу своєї діяльності. На період літніх канікул для дітей влаштовують садок-школу, щоб запобігти негативним наслідкам бездоглядності. Щоденно цей садок відвідують 300-400 дітей, але недостатнє фінансування дозволяє забезпечити елементарним харчуванням лише 90 найбідніших дітей. Ці діти щоденно отримували по склянці молока і скибці чорного хліба [30, с. 18]. Установи такого типу підштовхували населення не залишатися байдужими до дітей, які опинилися в умовах впливу вулиці, та запобігати розповсюдженню хуліганства, крадіжок, пияцтва.

Важливим напрямком діяльності благодійних товариств став розвиток народної освіти. Наприклад, у Сімферополі у 1898 р. було відкрито недільну школу, у якій освіту здобували діти різних національностей [31, с. 17]. Важливо, що на межі ХІХ-ХХ століть кількість благодійних організацій, які надавали допомогу освітнім закладам та безпосередньо дітям шкільного віку з незаможних родин, значно збільшується. Підтвердженням цього є виникнення благодійних організацій допомоги бідним у навчанні: товариство допомоги учням Сімферопольської чоловічої казенної гімназії (1880 р.), товариство допомоги учням Сімферопольської жіночої гімназії (1881 р.), Товариство допомоги незаможним учням і ученицям ялтинської чоловічої та жіночої прогімназій (1880

р.). Зокрема, останнє мало досить широке коло меценатів, серед яких можна назвати княгиню Н.О. Баратинську, графа С.В. Орлова, краєзнавця О.Л. Берт'є-Делагард. Також під час російсько-японської війни товариство підтримувало дітей солдатів [32, с. 4].

Звіти благодійних товариств надають нам цікаву інформацію щодо фінансування цих установ. Як відомо, значна сума надходила завдяки добродійним пожертвуванням та різного роду благодійним заходам.

Зокрема, до Миколаївського благодійного товариства за 1909 р. грошові надходження були: з катка; від купальні; за гру притулкового оркестру; від проведених влітку гулянь та лотерей-алеґрі; з вистави, влаштованої у цирку 8 травня; від спектаклю, який відбувався в театрі Я.Я.Шеффера, – разом на суму 4722 крб. 82 коп. [33, с. 30]. Деякі гроші чи майно організація отримувала за духовною спадщиною. У 1900 р. грецький підданий Василь Герасимович Інґлезі заповів притулку Миколаївського благодійного товариства кам'яну лавку. Вона повинна була перейти у власність притулку через десять років після його смерті [34, с. 18].

Окрім того, важливим є спостереження за чисельністю мешканців у притулках. Так, у 1890 р. в притулку Миколаївського товариства доглядалося 446 чоловік, з яких дітей – 215, немовлят – 60. Догляд кожної особи коштував товариству 31 крб. 34 коп. на рік [35, с. 10].

Миколаївське благодійне товариство поступово розширяло напрямки своєї роботи. Так, 26 жовтня 1903 р. було офіційно відкрито в притулку для дітей старшого віку міністерську народну школу. З утворенням такої школи вихованці притулку отримували освіту, і всі, хто її закінчував, користувалися такими ж правами і пільгами, як і випускники земських шкіл та шкіл Міністерства народної освіти. Товариство взяло на себе всі витрати з утримання школи в перший рік її існування. У 1909 р. Міністерство народної освіти виділило для школи 600 крб., саме товариство сплачувало 780 крб. [36, с. 12].

На 1 січня 1910 р. у складі Миколаївського благодійного товариства перебувало 13 почесних та 221 дійсний член, а на 1 січня 1911 р. – 13 почесних та 223 дійсних [37, с. 1].

Подібною була ситуація і в Херсонському громадському благодійному товаристві, що спрямовувало свою діяльність на допомогу найбіднішим верствам населення. На 1 січня 1898 р. воно нараховувало 11 почесних та 244 дійсних члени [38, с. 2]. За наявною традицією товариство очолювали в різний час дружина колишнього Херсонського губернатора, почесні піклувальниці міста [39, с. 37]. У 90-ті роки ХІХ ст. товариство традиційно очолила М.А.Олів, дружина губернатора. В цей же час відкривається Будинок працелюбності зі шкільним притулком при ньому. За 1896-97 рр. у Будинку було 76 дітей, хлопчиків та дівчаток від 7 до 16 років. Вони навчалися за програмою народних шкіл [40, с. 2]. Через два роки при Будинку було відкрито школу садівництва та городництва.

22 серпня 1864 р. розпочинає роботу «Одеське товариство для піклування про немовлят і породіль». Цікавим є той факт, що притулок для немовлят, який існував при товаристві, не ставив за мету постійне утримання сиріт, а лише приймав і передавав дітей у нові родини [41, с. 630]. Також товариство брало

на себе повноваження контролю за тими родинами, куди віддавали дітей. Для цього залучалися і народні вчителі, і місцеве населення.

У 1868 р. до товариства приєднується й відділення підкидьків міського сирітського будинку. Завдяки такому значному розширенню кількість немовлят, яким вдалося надати допомогу, збільшилася. За 10 років, з 1 листопада 1868 р. до 1 серпня 1878 р., до притулку надійшло 1090 немовлят [42, с. 55].

Сімферопольське благодійне товариство також спрямовувало свою діяльність на допомогу незаможним родинам. Так, 1900 р. розпочато будівництво притулку «Ясла», куди віддавали дітей, віком до 12 років, на період перебування батьків на роботі [43, с. 33–34]. «Ясла» щорічно отримували грошову допомогу в обсязі від 1500 до 2000 крб. [44, с. 3–5].

Особливо гостро постає проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в період і після Першої світової війни. На теренах Херсонської губернії утворювалися різні філантропічні об'єднання, що допомагали родинам тих, хто пішов на фронт. Але цілеспрямованої допомоги саме дитячим закладам опіки в цей час практично не спостерігається. Так, наприклад, 25 липня 1914 р. у Миколаєві було утворено «Товариство допомоги родинам нижніх чинів, яких призвали на військову службу», що видавало грошову підтримку найбіднішим родинам військових [45, с. 2].

Початок Першої світової війни не тільки негативно вплинув на стан справ добродійних установ, але й стимулював зростання благодійної та суспільної активності в регіоні. Так, члени Романівського комітету для опіки сиріт сільського стану під час засідання 18 червня 1916 р. затвердили рішення про відкриття в Мелітополі нового дитячого притулку. Для цієї справи асигнували 1550 крб. Представники місцевого відділення комітету, отримавши гроші, не встигли винайняти приміщення для сиріт, тому 13 вихованців розподілили серед городян з платнею 15 крб. на місяць за кожну дитину. Погіршення економічної ситуації в країні 1917 р. завадило відкрити установу через брак коштів [46, с. 78–79].

В період військових дій єврейські громади також активно допомагали біженцям із західного прикордоння Російської імперії. На кінець 1915 р. їх чисельність сягнула 3,5 тис. осіб. Зокрема, фінансова допомога товариств надходила і для сплати за навчання новоприбулих дітей, і для забезпечення нормальних умов існування загалом [47, с. 21–22].

Таким чином, важливу джерельну цінність становлять опубліковані звіти добродійних об'єднань. Даний вид діловодної документації надає велику кількість фактичних даних про особовий склад товариств, докладні фінансові відомості щодо кошторису, прибутків і видатків за певний період роботи, кількість дітей, які знаходилися під опікою того чи іншого закладу. Документи надають цікаві відомості про історію благодійних організацій. Важливі відомості черпаємо і про окремих філантропів та піклувальників, їх внесок у розвиток окремих закладів опіки. Дані документи демонструють процес переміщення ініціативи опіки з рук держави до рук окремих представників населення. Чітко прослідковується характер взаємостосунків органів місцевої влади з дитячими благодійними закладами взаємодію з іншими добродійними об'єднаннями. Зокрема, звітна документація показує зацікавленість різних національних та конфесійних груп у подоланні явища «дитяча безпритульність» та «дитяча бездогляд-

ність». Загалом, діловодна документація виступає провідником потреб дитячих закладів опіки вказаного періоду. Завдяки її вивченню маємо певні аналітичні висновки діячів філантропічного руху XIX ст. стосовно окремих напрямків громадського піклування для покращення ефективності соціального захисту і подолання наявної незахищеності дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герье В. И. Записка об историческом развитии способов призрения в иностранных государствах / В. И. Герье. – СПб., 1897. – 105 с.; Стог А. Об общественном призрении в России / Стог Алексей. – СПб, 1818. – 108 с.; Фролов Г. И. Частные благотворительные заведения и общества империи / Фролов Григорий Иванович // Журнал Министерства внутренних дел. – 1845. – № 10. – С. 3-42.; Ханьков Я. В. Исторический очерк правительственных мер по части общественного призрения в России / Ханьков Яков Владимирович // Журнал Министерства внутренних дел. – 1851. – № 10. – С.60-109; – № 11. – С. 212-266.
2. Накаева С. А. Благотворительное движение на юге Российской империи в годы Крымской войны / Накаева С. А., Гребцова И. С. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – № 2 (39). – Одеса, 2007. – С. 105-113.
3. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
4. Гузенко, Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.: на матеріалах Херсонської губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Іст. України» / Ю.І. Гузенко. – Черкаси, 2004. – 18 с.
5. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора / О.М. Лернер. – Одесса, 1901. – 298 с.
6. Одесский еврейский сиротский дом (9 мая 1868 – 9 мая 1893 гг.). – Одесса: Тип. А. Шульце, 1893. – 14 с.
7. Отчет о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома (с 23 марта 1880 г. по 23 марта 1890 г.) – Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1890. – 17 с.
8. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1890 г. – Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1891. – 21 с.
9. Моїсєєва Т.М. Одеський єврейський сирітський будинок (1868-1900 рр.) // Інтелігенція і влада. – К., 2005. – 189 с.
10. Одесский еврейский сиротский дом (9 мая 1868 – 9 мая 1893 гг.). – Одесса: Тип. А. Шульце, 1893. – 18 с..
11. Отчет о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома (с 23 марта 1880 г. по 23 марта 1890 г.) – Одесса: Русск. тип. Исаковича, 1890. – 24 с.
12. Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1891 год. – Симферополь, 1892. – 35 с.
13. Там само.
14. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – 31 с..
15. Там само.
16. Гузенко Ю.І. Діяльність Миколаївського товариства допомоги бідним євреям на початку XX століття // Матеріали Третьої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Атол, 2000. – 445 с..
17. Исторический очерк Одессы. К столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса, 1889. – 52 с.
18. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – 32 с..

19. Отчет главного правления Симферопольского благотворительного общества за 1914 год. – Симферополь, 1915. – 41 с.
20. Там само.
21. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – 24 с.
22. Отчет о деятельности Одесского общества попечения о нуждающихся. – Одесса, 1909. – 16 с.
23. Отчет Общества «Лехем-Эвионим»: пищи для бедных евреев, г. Керчи за 1910 г. – Керчь, 1911. – 24 с.
24. Десятилетие «Одесского общества покровительства отбывшим наказания и бесприютным». – Одесса, 1897. – 49 с.
25. Там само.
26. Отчет правления Евпаторийского армянского благотворительного общества имени «Айрик» покойного католикоса всех армян за 1913 год :
27. 7-й отчетный год. – Евпатория, 1914. – 15 с.
28. Отчет о деятельности Николаевского особого комитета попечительства о народной трезвости за 1914 г. – Николаев, 1915. – 33 с.
29. Отчет о деятельности Николаевского особого комитета попечительства о народной трезвости за 1914 г. – Николаев, 1915. – 33 с.
30. Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1897 год. – Симферополь, 1898. – 41 с.
31. Отчет Попечительства о недостаточных учащихся казенных учебных заведений г. Евпатории за 1885 г. – Евпатория, [Б. г.]. – 11 с.
32. Отчет «Николаевского благотворительного общества» за 1909 г. – Николаев, 1910. – 53 с.
33. Отчет «Николаевского благотворительного общества» за 1900 г. – Николаев, 1901. – 40 с.
34. Там само.
35. Отчет «Николаевского благотворительного общества» за 1909 г. – Николаев, 1910. – 53 с.
36. Отчет «Николаевского благотворительного общества» за 1910 г. – Николаев, 1911. – 71 с.
37. Отчет правления «Херсонского благотворительного общества» за 1896-1897 год. – Херсон, 1898. – 12 с.
38. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. Сост. Херсонским губернским правлением. – Херсон, 1910. – 270 с.
39. Отчет правления «Херсонского благотворительного общества» за 1896-1897 год. – Херсон, 1898. – 12 с.
40. Ведомости из отчета «Одесского общества попечения о младенцах и роженицах» // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1878. – № 20. – 15 октября. – 714 с.
41. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. Издание Одесского статистического комитета. – Одесса, 1878. – 216 с.
42. Отчет Мелитопольского караимского общества с 1 января 1914 г. по 1 января 1915 г. – Мелитополь, 1915. – 15 с.
43. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм Евпаторийского общества попечения о бедных караимах за 1911 год. – Евпатория, 1912. – 28 с.
44. Обзор деятельности «Общества пособия семьям нижних чинов, призванных на действительную военную службу, проживающим в пределах Николаевского градоначальства (с 25 июля по 25 декабря 1914 года)». – Николаев, 1914. – 7 с.
45. Там само.